

3. A dada és a zsidó kultúra

3.1. MITŐL ZSIDÓ A MŰVÉSZET ÉS MITŐL NEM AZ?

A kérdés költői, hiszen annak, aki erre a kérdésre a választ keresi, ugyanazzal a nehézséggel kell szembenéznie, mint annak, aki megkérdezi: ki és mitől zsidó a zsidó? A kérdés megválaszolását nehezíti a megszámlálhatatlan zsidóellenes vérengzés, zsidóüldöztetés, illetve a zsidók kiirtására vonatkozó 20. század elején kihirdetett rendeletek, amelyeknek megfogalmazói maguk is ezzel a kérdéssel foglalkoztak. A zsidó eredet kérdése egyes körökben egyenesen tabuvá vált annak ellenére, hogy Izraelben erre vonatkozó jogszabályok állapítják meg a zsidó származást. Ebből a bonyolult és érzékeny helyzetből kiindulva meghatározni azt, hogy mitől zsidó a művészet, szinte lehetetlen. A történészek egy része úgy véli, hogy egyes zsidó művészettörténeti lexikonok olyan művészeket is megemlítenek, akiknek eredete nem zsidó, ugyanakkor kihagyják a számukra köztudottan zsidó származású művészek munkásságát.⁵⁰ Ez csupán arra enged következtetni, hogy az adott művészeti lexikonok a zsidó művészetet nem a művész eredete, hanem inkább művészetének mondanivalója határozza meg, azaz hogy mennyire egyeztethető össze a művészetében foglaltak a zsidó vallási étellel vagy zsidó életmóddal. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy ha a tízparancsolat bálványkészítésre vonatkozó szabályát szó szerint, kissé radikálisan és mereven értelmeznénk, az írott szó művészetén kívül semmilyen művészetnek nem volna elviekben helye a zsidó kultúrában, miért van mégis zsidó festészet.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a zsidó vallási élet szertartásaiban léteznek szimbólumok, amelyek nem tévesztendőek össze a bálványozással: ezek a zsidóság több évezredes történelme során használt eszközök, tárgyak, jelképek ábrázolása, amelyek inkább a „megemlékezés” parancsolatának teljesítését, semhogy a bálványozást segítenék elő.

A zsidó írott művészet helyzete sem egyszerűbb, mint a képzőművészeté, mert a bálványozás még az írott művészetben is előfordulhat; nem feltétlenül a képi ábrázolásra vonatkoztatható, például amennyiben egy ember tevékenységének, életének, tulajdonságainak minősítése emberfeletti magyarázhatatlan jelzővel történik, ez értelmezhető akár bálványozásként is. A zsidó írott művészet tehát a mindennapi életről szól, annak jó és rossz oldalairól, amelynek célja a tanulság vagy a feszültségoldás (humor).

Az impresszionizmus korszakában a zsidó képzőművészetet tematikáját illetően a vallási szertartások, rítusok ábrázolása határozta meg, amelynek során gyakran látható olvasó rabbi az olajfestményeken. Ezek a festmények nem a rabbi fizikai szépsége vagy a szobája felszerelése, hanem a kép hangulata, mondanivalója hordozta magában az üzenetet, mint ahogyan a sábatot ábrázoló olajfestmények is magát a szertartást, a családi hangulatot volt hivatott bemutatni, ami a zsidó művészetre mindenféleképpen mondható, az az, hogy a didaktikán alapul, mint ahogyan a zsidó életmód a tanok tiszteletén.

50 Róczy György-interjú, Budapest, 2014. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

Az izmusok üzenetértékű elméletet, érzést, hangulatot, gondolatot és nem úgymond plasztikus, fizikális szépséget ábrázolnak, ezért könnyebben egyeztethetők a zsidó vallással, mint például a barokk vagy a szecesszió, amely a tapinthatóan, ízlést meghatározóan és diktatórikus módon ábrázolt szépséget preferálja. A modern művészetek körében számos zsidó eredetű művész képviselteti magát, ami szintén arra enged következtetni, hogy a zsidó művészek felismerték a modern művészetekben rejlő lehetőségeket.

3.2. DADA ZSIDÓK, ZSIDÓ DADÁK

„Három zsidó találkozik Zürichben 1916-ban. Janco és Tzara főiskolai ismerősök, románok, Hans Richter német zsidó.”⁵¹ Ezzel a mondattal kezdődik Haim Finkelstein előadása a dadaizmusról, a dada alapítóról. Eme kijelentés valójában azt sugallja, hogy a dada művészet zsidó találmány.

A zsidó gyökerekhez való tartozás egyszerű tényének felgöngyölítését maguk a dadaisták nehezítették, mert „a dadaisták fáradhatatlanul hirdették az univerzalizmust, megtagadván a nemzeti, etnikai, vallási partikularizmust”,⁵² ami azt eredményezte, hogy „számos zsidó származású ember, aki a zürichi dadával azonosult, odáig elment, hogy nevet változtatott, és alternatív művészi identitást választott”,⁵³ „származásukat mint a judaizmushoz való kapcsolódásukat hátuk mögött kívánták hagyni”.⁵⁴ Eme univerzalizmushoz csatlakoztak nem zsidó származásúak is, akik az alapítókat követve úgyszintén megtagadták saját eredetüket, művész-, álneveket találtak ki maguknak, ilyen módon egyrészt „egyenrangúvá” váltak a dada közösség többi tagjával, másrészt teljesítették a társadalmi és más elvárások alóli kötelezettségmentességüket, illetve megalapozták függetlenségüket. Mindezek ellenére a zsidó dadaisták „származásukat soha nem tudták sem elfelejteni, sem elrejtteni. Tzara például a Dada szótárban megmagyarázza a Sami Rosenstock romániai rövidítését, ami »samiro«. Hugo Ball a Cabaret Voltaire-ben való megjelenésükkor orientalistának minősítette a fellépőket, a »négy kis emberke meghajlásaival«, ami a zsidó származásukra történt utalás.”⁵⁵

A szakdolgozat terjedelme miatt és a teljesség igénye nélkül csupán néhány zsidó származású dada művészt említek: Richard Huelsenbeck (költő, író, zenész), Franz Kafka (író), Gertrude Stein (író), Marcel Avramescu (szürrealista és kabbalista író), Allen Ginsberg (költő), Walter Serner (esszéista), Arthur Segal (festő), Morton Schamberg (festő és fotóművész), Man Ray (született: Emmanuel Radnitzky, divat- és portréfényképész, képzőművész), Max Ernst (festő, grafikus, szobrász, költő), Hans Arp (festő, író, szobrász), Raoul Hausmann (költő, képzőművész)⁵⁶ stb.

51 FINKELSTEIN, *Jews in Dada*, <https://www.youtube.com/watch?v=WefLyFUeZ8>.

52 *Uo.*

53 *Uo.*

54 *Uo.*

55 *Uo.*

56 SANDERSON, *Tristan Tzara and The Jewish Roots of Dada*, <http://www.theoccidentalobserver.net/2011/11/tristan-tzara-and-the-jewish-roots-of-dada-part-1/>.

Fontos megemlíteni, hogy az alapítóknak és a hozzájuk csatlakozóknak a Cabaret Voltaire-ben folytatott munkásságát elsősorban zsidó származású mecénások és iparosok támogatták.⁵⁷

3.3. ZSIDÓ KULTURÁLIS ELEMEEK A DADÁBAN

„Prof. Milly Heyd állítja, hogy ámbár Tristan Tzara tagadja a judaizmust, lehetséges felfedezni judaisztikus gondolati elemeket az univerzális dada kiáltványokban.”⁵⁸

„A zsidó alkotók többsége, akik Párizsba mentek, nem ragaszkodtak a kubizmushoz, nem preferálták a módosult alkotásokat. Olyan változásokat vártak és követtek el, amelyekkel a saját személyiségüknek adtak teret a kibontakozáshoz.”⁵⁹ Azaz olyan területeket kerestek, ahol nem különcök, hanem eredeti alkotók lehettek. Csakúgy, mint a zsidó tanításokban is: az elzárkózás, a különködés nem kedvelt, hiszen a zsidó élet az egyén életén túl magának a zsidó közösségnek az életéről is szól. Eme eddig kifejtett általános hasonlóságokon túl a dada művek – ösztönösen vagy szándékosan – zsidó tanításokat tartalmaznak, mint például Bartha Sándor következő felszólítása, amely a *Tisztelt Hullaház!* című művében olvasható: „Le a rézemberrel!”,⁶⁰ ami értelmezhető akár a bálványozó kultúrák lerombolására való buzdításként, mintegy az aranyborjú szobrára való utalásként.

A zsidó életigenlés, az élethez való ragaszkodás az alábbi dadaista idézetből (is) visszaköszön: „Az élethez vezető egyetlen út az élet maradék nélküli (maradékaltan) megkívánása”.⁶¹

A nem romantikus értelemben vett, kisbetűs élet feltétlen megkívánását hirdető dadaizmus, valamint a dada által hirdetett elszigetelődés a társadalmi megbélyegzésektől (vallási, etnikai hovatartozás, társadalmi pozíció, vagyon stb.) nem a különbözőség ellen, hanem a különbözőség töretlen fennmaradása érdekében történik. Amennyiben a különbözőség ellen törekedett volna, a nihilizmust preferálta volna, vagy az uniformizálást, ami a dadára egyáltalán nem jellemző.

Magának az egyszerű életnek a megéléséről Bartha Sándor dadaista is így ír: „Filozófusokba temetkezett halottsiratók művészetbe szomorodott poéták savreakciókon üldögélő kémikusok most kórusban óbégathatjátok felém VISSZA A MAGAD TERÜLETÉRE DILETTÁNS DE ÉN MONDOM: egyszerű ember vagyok; minden terület az enyém; minden területen egyformán látó; minden képleteken, technikákon, beszajkózottságokon túl.” Azaz aki „beleszomorodik a szellemi tevékenységbe, ennek a beleszomorodásnak és nem az életnek ad hangot”.⁶² Eme gondolatmenet nem a tudományt, a művészetet semmizni ki,

57 *Uo.*

58 FINKELSTEIN, *I. m.*

59 FRANZ LANDSBERGER, *A History of Jewish Arts, The Union of American Hebrew Congregations*, Cincinnati, 1946, 305.

60 BARTHA Sándor, *Tisztelt hullaház!*, Ma (Bécs), 1921, 15.

61 *Uo.*, 3.

62 *Uo.*, 2.

ellenkezőleg: egyrészt a filozófusokhoz csatlakozó dilettánsok ellen szólal fel (mint ahogyan a zsidó tanítások is óva intenek az úgynevezett „gyorsbölcséktől”), a tudós embereket gyakran támadó megcsömörlöttséget, egyhangúságot ítéli el és az egyszerűséget helyezi előtérbe. Ugyanis a dadák rájöttek, hogy a hosszú reáltudományok kutatásaiban töltött tevékenység, ami egyhangúságot szül, olykor szubjektív álláspontot eredményez, ami a reáltudományokra akár károsan is hathat, hiszen elméletileg a tárgyvilágosságra kellene törekedni, azonban a monotonitás elviselésének érdekében megjelenik az individuuum. Ha már nem lehet kikerülni az individuuum kérdését, Bartha az egyszerűség individuumát dicséri, amely az élet megélésére törekszik.

A másik, igen fontos zsidó kulturális elem a dadában az igazsághoz való ragaszkodásban rejlik: „Az igazság, ténszerűség zsidó megközelítéséhez való ragaszkodást hirdették, amit ma *tikkun olam*-nak nevezünk.”⁶³

Közhelynek tűnő, de akár vitatható tanítások is olvashatók a dadák soraiban: „Nincsenek értelmes és értelmetlen processzusok, csak processzusok”,⁶⁴ írja Bartha, ami hasonlít azokra a zsidó tanításokra,

63 Tikkun olam jelentése: társadalmi igazságosság, az emberiség javítása ennek elérése érdekében.

64 BARTHA, *Tisztelt Hullaház!*, 2.

amelyek azt állítják, hogy nincsenek jó és rossz válaszok, csak válaszok. De akár Spinoza tárgyilagosságra törekvő tanításai is felfedezhetők ebben a mondatban. Ellentétek nincsenek, hanem hiányok: az, amit valaminek az ellentétének vélünk, nem ellentét, hanem annak a hiánya.

A felvázolt általános hasonlatosságokon túl meg kell említeni, hogy Tzara költészetének zöme a szmirnai Rabbi Eliahu Kohen Itamari haszid kabbalista kommentárján alapul, amely szerint „ha a hívő naponta ismételi, akár egyetlen verset, elérheti a megváltás érzetét, mert mindennap a betűk sorrendje attól a pillanattól és aszerint változik, hogy milyen állapotban van a hívő...”⁶⁵

Segal a „művészeti ekvivalenciát” alkalmazta absztrakt festményein, amely az egyenjogúságot és nem-hierarchikus berendezkedést hirdette. Segal művészeti elméletébe átültette azt a haszid tanítást, mely szerint „minden ember egyforma az Ist-n előtt és önmaga előtt, a végső és mozdulatlan harmóniában”.⁶⁶ Eme tanítás a kabbala tanításában is fellelhető.

A dada és a zsidó kultúra közös motívumainak egyike a humor, azonban amíg a dada humor nyersen, abszurd formában tör ki, a zsidó humor árnyalt. Mindkettőnek didaktikus céljai vannak. Úgyszintén a dada grafikákban, kollázsokban gyakorta fordulnak elő karikatúrák, a karikatúra pedig megjelenésekor jelentősen „befolyásolta a zsidó művészetet”.⁶⁷

„Ahogyan azt kollégánóm, Milly Heyd professzor állítja annak ellenére, hogy Tzara tagadja a judaizmust, zsidó gondolkodási elemeket lehet kiolvasni az univerzális dada kiáltványok mondataiból. Ezeket az 1918-as Dada kiáltványban szereplő három mondatból olvassa ki: »Dada az emlékezet eltörlése«, »a prófécia eltörlése«, »dada a jövő eltörlése«, »a dada segít megszökni a sorsod elől«. Az »emlékezetnek«, »prófécia« és »sorsnak« különleges jelentése van a judaizmusban. A judaizmus az emlékezet, a megemlékezés vallása. Az »emlékezz« központi parancsolat, amely 169 alkalommal kerül említésre a Tórában. Tzara a zsidó gondolkodás terminológiáját használja, de agresszív, nihilista módon. Paradox kapcsolatról ad ez tanúbizonyságot, eme koncepciók támadásával valójában elénk tárul azoknak a mély hatása, amely hatásoktól meg akart szabadulni.”⁶⁸

Nem feltétlenül, inkább a judaizmustól való távolodást vagy éppenséggel újraértelmezését kísérelte meg az univerzalizmus hirdetése érdekében paradox módon. Miután ezt nem sikerült elérnie, Tzara visszafordult a zsidó tanokhoz, pontosabban a kabbalához. A zsidó kulturális elemek (és különösen a kabbala) a beavatottak számára egyértelműen átítatják a dadát, ezért, „a világháború utáni Franciaországban a dadát a judaizmus szinonimájaként használták, és a külföldi érdekek egyik kinyilatkoztatásaként”.⁶⁹ Ezen kijelentések miatt „Tzarának védekeznie kellett, mert olyan támadások is érték, hogy német-barát! Válaszul azt mondta: »Valakinek a temperamentuma sokkal inkább meghatározza a művészetét, mint a fajtája vagy pl. zsidó identitása.«⁷⁰ Sajnos eme válasz nem jutott el messzire.

65 SANDERSON, *I. m.*, <http://www.theoccidentalobserver.net/2011/11/tristan-tzara-and-the-jewish-roots-of-dada-part-1/>.

66 *Uo.*

67 LANDSBERGER, *I. m.*, 305.

68 FINKELSTEIN, *I. m.*

69 *Uo.*

70 *Uo.*